

de Sant Antoni, 1860-1874

Mercè Tatjer Mir*

L'estudi de les primeres implantacions industrials al sector de Sant Antoni de l'Eixample de Barcelona (comprès entre la Gran Via de les Corts Catalanes, les rondes de Sant Antoni i de Sant Pau i l'actual avinguda del Paral·lel) pot contribuir al debat sobre el paper de l'Eixample projectat per Cerdà com a contenidor d'activitats fabrils, qüestió escassament tractada en les ja molt nombroses referències bibliogràfiques sobre Cerdà i l'Eixample de Barcelona.

De fet, i tal com havíem assenyalat en algun treball anterior,¹ hi ha hagut poc interès per conèixer l'articulació de les activitats productives en la trama de Cerdà, tant dins l'antic terme de Barcelona com fora d'ell, en especial si ho comparem amb el ja relativament important volum de treballs de conjunt i monografies sobre fàbriques en els diversos pobles del Pla. Són nombrosos els treballs centrats en el parcel·lari rural, la urbanització,² l'espai públic i les instal·lacions d'esbarjo, o les característiques de la construcció residencial, en particular sobre el període del Modernisme; en canvi, a l'Eixample com a espai productiu, i en especial com a contenidor d'activitats industrials, només s'hi han referit algunes aproximacions. Entre aquestes, destaquem la de Joaquim Sabaté, que tracta de la desaparició dels tímids intents de zonificació industrial plantejats per l'Ajuntament el 1856 i de l'oblit de les detallades condicions de localització per als diferents tipus de fàbriques, fet que afavorí l'ocupació del pati interior de l'illa amb tallers i petites indústries.³ Per la seva part, Francesc Magrinyà ha estudiat amb deteniment la proposta d'illes ferroviàries desenvolupada per

* Universitat de Barcelona. Aquesta comunicació forma part d'un projecte de recerca més ampli sobre el procés d'implantació territorial de les indústries als segles XIX i XX a l'àrea de Barcelona (ciutat central i entorn metropolità) desenvolupada pels diferents membres de l'equip Fàbrica i Medi Urbà de la Universitat de Barcelona sota la nostra direcció. La metodologia i les fonts documentals que estructuraven l'anàlisi dels diferents casos es poden trobar en diferents publicacions del nostre grup, en especial a M. TATJER, A. VILANOVA i Y. INSA, «Inventari d'indústries de Les Corts: una metodologia per la recerca i difusió del Patrimoni industrial de Barcelona», dins *VI Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya, Lleida, 3-5 d'abril de 2003* (en premsa).

1. M. TATJER, «Quan Barcelona era una gran fàbrica», dins X. BASIANA, M. CHECA i J. ORPINELL, *Barcelona, ciutat de fàbriques*, Barcelona, Nau Ivanow, 2000, pàg. 154-163.
2. Entre els treballs sobre la urbanització i l'espai públic de l'Eixample, vegeu la síntesi de recerques més àmplies publicada dins R. ALBERCH (dir.), *Els barris de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona i Enciclopèdia Catalana, 1999, vol. I, *Ciutat Vella. L'Eixample*, i en especial les de M. COROMINAS, «El territori de l'Eixample abans de l'Eixample», i J. MOLET, «El procés de construcció de l'Eixample (1860-1929). Sobre la construcció residencial», pàg. 258-282 i 283-299, respectivament. També: X. TAFUNELL, *La construcció de la Barcelona moderna*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1994; i A. GARCIA ESPUCHE, *El Quadrat d'Or, centre de la Barcelona Modernista*, Barcelona, Lunwerg, 1990.
3. J. SABATÉ BEL, «Vers l'ordenança de l'Eixample», dins AAVV, *La formació de l'Eixample de Barcelona. Aproximacions a un fenomen urbà*, Barcelona, Olimpíada Cultural i l'Avanç, 1990, pàg. 91.

Ildefons Cerdà el 1863 en la *Teoria del Enlace de las Vías Marítimo-Terrestres y Anteproyecto de un sistema de docks, talleres y bazares para el servicio de la ciudad actual y de su Ensanche*, que preveia situar-hi magatzems de matèries primeres, tallers i basars de productes manufacturats, tot servit per un ferrocarril de circumvallació.⁴ Tanmateix, l'únic treball que s'ha referit de manera més concreta a les formes d'instal·lació industrial en la trama de Cerdà a partir de casos reals de fàbriques ha estat el d'Àngel Campos i Ramon Pastor, que assenyalen la versatilitat de la trama de Cerdà per aixoplugar tant petits tallers com grans recintes fabrils.⁵ Recentment, nosaltres mateixos hem començat a aproximar-nos al procés d'industrialització d'alguns barris de l'Eixample amb monografies de fàbriques, estudis de casos i visions de conjunt.⁶

L'evolució urbanística de l'Eixample de Sant Antoni

El terreny que actualment ocupa l'Eixample de Sant Antoni se situava extramurs, a les rodalies del portal de Sant Antoni, des d'on sortia l'anomenada carretera de la Creu Coberta, que es dirigia cap a la creu de terme arran de la qual arrencava el camí de Madrid (actual carrer de la Creu Coberta). El baluard de Tallers cap al nord-est i la porta de Sant Pau cap al sud-est acabaven de definir el seu arc.

Abans del projecte d'Eixample, era un terreny rural travessat per l'esmentat camí de la Creu Coberta, que des de començament del segle XIX tenia forma de passeig arbrat. El camí de la Creu dels Molers i algun rec o riera solcaven el territori, que presentava algunes petites ocupacions, com ara les denominades Barraquetes de Sant Antoni, amb usos agrícoles i alguna activitat industrial antiga, com ara prats d'indianes, fabricació de teules i maons o de productes químics.

Diversos projectes per a l'Eixample, com els de Josep Fontserè i Francesc Soler i Glòria, consideraren la major part d'aquest terreny fora muralles com a espai idoni per a activitats portuàries o de emmagatzematge, mentre que d'altres, com els d'Ildefons Cerdà i Antoni Rovira i Trias, el definiren com a residencial. Miquel Garriga i Roca, per la seva banda, el deixava quasi bé tot sense cap proposta concreta, ja que només hi prefigurava unes directius de creixement futur.⁷

4. F. MAGRINYÀ, «L'Avantprojecte de Docks de 1863: una proposta d'urbanització del ferrocarril per a Barcelona», dins *Cerdà. Urbs i Territori*, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca / Electa, 1994, pàg. 225-254. Una breu però interessant referència a les illes ferroviàries a S. TARRAGÓ, «L'evolució de les intervies de Cerdà. Tres propostes (1855, 1859 i 1863)», dins *Cerdà. Urbs i territori...*, pàg. 97-99.
5. A. CAMPOS i J. R. PASTOR, «La industria en la ciudad. El caso del Ensanche de Barcelona», dins AAVV, *La manzana como idea de ciudad. Elementos teóricos y propuestas para Barcelona*, Barcelona, 2C Ediciones, 1982, pàg. 182-184.
6. Ens referim a presentacions generals sobre el tema (M. TATJER, «Quan Barcelona era...»), a l'estudi de casos com la fàbrica Batlló a la part de l'Eixample situada dins el terme de les Corts (M. TATJER, A. VILANOVA i Y. INSA, «Creixement urbà i primeres implantacions fabrils a Les Corts, 1845-1868», dins R. GRAU (coord.), *La ciutat i les revolucions, 1808-1868. II, El procés d'industrialització*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2006 (*Barcelona Quaderns d'Història*, 11), pàg. 239-256) i a un estudi d'abast general sobre les indústries de Les Corts que inclou l'anàlisi de les implantacions fabrils de les illes de la barriada de Can Batlló (M. TATJER, A. VILANOVA i Y. INSA, *Memòria del passat industrial de Les Corts*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2005).
7. *Inicis de la urbanística municipal de Barcelona. Mostra dels fons municipals de plans i projectes d'urbanisme, 1750-1930*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona i Corporació Metropolitana de Barcelona, 1985, pàg. 193-195 (núm. 33201, a-f).

Efectivament, Cerdà el dibuixà sempre com a espai residencial. En el plànol de 1859, tanmateix, establí en l'espai més proper a la Creu Coberta, entre els carrers de Llançà, d'Entença, el Paral·lel i la Gran Via, una macroilla marcada amb una lletra A, que segons la llegenda del plànol indica els «emplazamientos que pueden destinarse para edificios del Estado y establecimientos industriales». En la revisió de 1863, deguda al mateix Cerdà, aquest possible emplaçament industrial en una agregació d'illes passà a situar-se entre la Gran Via i els carrers de Vilamarí, Floridablanca i Rocafort, en relació amb la introducció del ferrocarril al llarg del carrer d'Entença (com a límit occidental del traçat d'enllaç ferroviari circular de la ciutat), que mai no es va construir.⁸ Altres illes amb equipaments, com la del mercat de Sant Antoni, arribarien a bon terme. En canvi, l'únic espai verd previst per Cerdà el 1859 –les illes entre els carrers de Manso, Borrell, Aldana i el Paral·lel– es desdibuixaria en les modificacions presentades al plànol de 1863, segons el qual s'hi edificava pels quatre costats menys pel del Paral·lel, des d'on sembla que s'entraria a una zona verda. Comprat en part per la *Societat Fomento del Ensanche*,⁹ finalment aquest espai esdevindria un conjunt d'illes separades –com s'observa al plànol geomètric de l'Eixample de 1865– amb una ocupació industrial molt intensa: fàbrica de puntes de París d'A. Olivella el 1880, quadres de la Societat Catalana de Tramvies el 1876 i fàbrica de bàscules i arques Pibernat el 1895. El mateix succeí amb l'illa destinada a església, que, travessada més endavant per l'avinguda de Mistral, des de 1877 donà pas a un espai industrial on se situà la foneria Plana, Agustí i Escorsa.¹⁰

L'ocupació d'aquesta part de l'Eixample es produiria ben aviat. El plànol dibuixat per Cerdà el 1865 mostra el gran nombre de solars de les muralles d'aquesta part de l'Eixample que han estat venuts pel Ram de Guerra.¹¹ El 1864 ja s'hi havien aixecat les primeres construccions, bàsicament fàbriques amb vapors, però també alguns edificis d'habitatge (Tamarit, núm. 166 i 168, o Urgell, núm. 30, per exemple, que apareixen dibuixats clarament a l'esmentat plànol geomètric del 1865).¹²

El debat sobre l'amplada dels bulevards es produí, per tant, sobre uns terrenys ja compromesos i en part edificats. No és estrany, doncs, que tant l'esmentat plànol geomètric de 1865 com el plànol de 1870 aixecat pel Servicio Geográfico del Ejército¹³ ens mostrin diverses construccions al voltant de la Ronda, així com la

8. *Inicis de la urbanística municipal...*, pàg. 192 (núm. 33.106, plànol de 1859) i 200 (núm. 34.107, plànol no datat). La data de 1863 per a aquesta revisió del plànol aprovat el 1859 fou proposada per Salvador Tarragó: M. GALERA, F. ROCA i S. TARRAGÓ, *Atlas de Barcelona*, Barcelona, Publicacions del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, 1982 (2a ed. ampliada), pàg. 185-186 (plànol núm. 185).

9. Vegeu els plànols reproduïts per Miquel COROMINAS, «Les societats de l'Eixample», dins DDAA, *La formació de l'Eixample...*, pàg. 49 i 56.

10. F. CABANA, *Fàbriques i empresaris*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992-1994, vol. I, pàg. 138-140.

11. «Plano del Asentamiento que ocupan los terrenos del Estado en las derruidas murallas de Barcelona con expresión de las calles, número de las manzanas y letras de los solares, indicándose con el grisado negro todo lo vendido y con el de carmín todo lo que está por vender» (22-VI-1865), publicat a *Inicis de la urbanística municipal...*, pàg. 144 (núm. 12.414).

12. El detall del ritme de construcció d'edificis d'habitatges per carrers es pot seguir a TAFUNELL, *La construcció de la Barcelona...*, pàg. 229 i s.

13. Publicat dins R. ALBERCH (dir.), *Els Barris de Barcelona*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana i Ajuntament de Barcelona, 1999, vol. I, pàg. 266.

definició del carrer de Pelai, amb les dues cases entre aquest carrer i la Ronda de la Universitat aixecades segons projectes d'Elies Rogent, amb la tipologia d'habitatge unifamiliar amb jardinet.¹⁴

Sabem poc de la forma d'adquisició del sòl i dels processos previs de reparcel·lació. Només en algun cas tenim constància de la compra d'algun solar al Ram de Guerra, d'alguna transacció entre un industrial i l'Ajuntament per tal de regularitzar el traçat d'algun carrer, així com d'alguna adquisició de terrenys a les societats que operaven aleshores en aquella part de l'Eixample. Tanmateix, una consulta parcial del fons Garriga-Fontserè ens ha proporcionat alguna pista sobre el problema del traçat de Ronda, ja que el 1863, en fer-se un cens de les construccions afectades per la nova amplada del bulevard, apareixen ja un cert nombre de conjunts fabrils en construcció, com és el de l'empresa Soujol, o el de la cervesera Moritz, que consta com ja edificat del tot; en el mateix sentit hem de consignar que també en aquell any diversos propietaris –molts d'ells industrials–, conjuntament amb Ildefons Cerdà, enviaren a Pasqual Madoz una carta en favor de reduir l'amplada del bulevard, que segons el projecte municipal d'aquell moment havia de tenir 60 m.¹⁵

Vista de Montjuïc amb el naixent paisatge industrial de l'Eixample de Sant Antoni en primer terme. Fotografia de Joan Martí, àlbum *Bellezas de Barcelona*, 1874 (Arxiu Fotogràfic de Barcelona).

14. M. TATJER MIR, «Les activitats i els usos a l'Illa Pelayo i Ronda Universitat», dins F. CABALLÉ i R. GONZÁLEZ, *Informe sobre l'edifici Pelayo*, 3,5,7, Barcelona, 2000 (Informe intern conservat a l'Arxiu de Procviesa).

15. *AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), Fons Garriga Roca, caixa 10, doc. 10/4-4.

Les primeres implantacions industrials i la formació de l'espai fabril

El primer procés d'ocupació de les illes d'aquesta part de l'Eixample per indústries que empraven, en molts casos, màquines de vapor, es palesa tot just aprovat el pla d'Eixample. Entre aquestes primeres instal·lacions destaquen les mecanometal·lúrgiques (Foneria de Valls Germans, Taller de màquines Muller, Foneria Grau), tèxtils (Teixits de Benet Jordi, A. Martí, F. Padrós, M. Guizard), alimentàries (cerveses Moritz, cerveses Comas, gasoses A. Munné i Cia) i químiques (sabons i perfums Roviralta i Pugnaire, adoberia Finet, sabó i bugies Rodés) en la seva majoria procedents del Raval.

La seva ubicació, des de bon principi d'acord amb les alineacions previstes, va comprometre les primeres configuracions i usos d'algunes illes d'aquesta part de l'Eixample, que, d'altra banda, no estaven massa ben formulats i no tenien una normativa específica. D'aquesta manera, degut a l'elevat cost de les indemnitzacions, les indústries, juntament amb les primeres construccions d'edificis d'habitatge, van resultar un condicionant i finalment un impediment per a la nova amplària del bulevard de ronda que proposà l'Ajuntament el 1860 i dibuixà l'arquitecte municipal Miquel Garriga i Roca. D'altra banda, com ja hem assenyalat, la instal·lació d'algunes fàbriques va comprometre la ubicació d'equipaments i espais verds previstos per Cerdà en el Pla del 1859, tot i que, com ha assenyalat Ramon Grau, per al mateix Cerdà aquesta previsió tenia sols un sentit merament indicatiu, no vinculant.¹⁶

Les favorables condicions de localització (proximitat al port i a les línies de ferrocarril de Martorell i Vilanova, a l'eix de la carretera de la Creu Coberta, i la contigüïtat respecte a la gran concentració fabril del Raval, entre d'altres) i el preu moderat del sòl (en no ser una zona de gran demanda residencial de classes altes) afavoriren la ràpida instal·lació d'indústries. D'aquesta manera, segons les dades de la Contribució Industrial, si el 1863 tot just arribaven a vint (incloent-hi les bòbiles), el 1873 ja sobrepassaven el mig centenar, essent la major concentració fabril del terme de Barcelona fora muralles.

Aquestes primeres instal·lacions hagueren d'enfrontar-se amb alguns problemes. D'una banda, un seguit de qüestions urbanístiques, com ara la indefinició dels usos i la manca d'una normativa específica sobre les activitats, així com les variacions en l'amplada de la Ronda/Bulevard, aleshores encara no resoltes.

En canvi, el que sí queda clar des d'un bon principi són les alineacions de les illes i, en menor proporció, la referència a les profunditats edificables; i sovint, també, l'obligatorietat de deixar jardins a l'interior d'illa, malgrat que aquesta norma facilités, paradoxalment, l'ocupació dels patis i espais lliures com a part de les mateixes instal·lacions industrials. Tot i la definició d'illes que es produeix ben aviat, en els expedients municipals algunes fàbriques apareixen encara amb la lletra i número que les identificava, segons el plànol geomètric de l'Eixample

16. R. GRAU, «Naufragi de la teoria cerdaniana: els espais públics de Barcelona», dins AAVV, *La formació de l'Eixample de Barcelona...*, pàg. 106.

atribuït a Fontserè,¹⁷ i als llistats de la Contribució Industrial com a situades en espais amb toponímia rural anterior al traçat de l'Eixample: Fons de Valldonzella,¹⁸ Hortes de Sant Bertran, camí de la Creu dels Molers, carretera o camí de la Creu Coberta, etc.

D'altra banda, l'existència de les limitacions a la construcció derivades de la Tercera Zona Polèmica del castell de Montjuïc esdevingué, en algunes ocasions, un obstacle que, tanmateix, se solventava mitjançant un permís de la Comandància d'Enginyers, com fou el cas de l'empresa Soujol.

L'Eixample de Sant Antoni –nom que ja figura a les guies de la ciutat a començament del decenni de 1870–, i molt especialment les illes més properes a la Ronda i al Paral·lel (compreses entre els carrers d'Aldana i Floridablanca, des del de Villarroel a Calàbria), va esdevenir ben aviat i en paral·lel a molts nuclis del Pla, una important àrea industrial, amb creixement continuat i diversificació sectorial al llarg del darrer terç del segle XIX i la primera meitat del XX. El plànol d'ubicació de les empreses existents fins al 1874 confirma aquesta localització, en dibuixar un cercle a l'entorn de l'actual Ronda (les primeres fàbriques semblen ocupar preferentment els terrenys entre la muralla i l'antic camí de ronda), com en una mena de perllongació dels carrers fabrils de la Ciutat Vella. Moltes referències en la publicitat de les fàbriques o a les sol·licituds d'instal·lació al·ludeixen clarament a la proximitat de carrers o edificis del nucli antic; són freqüents expressions com ara «davant de la presó», «front del carrer de la Cera», «fora de la porta de Sant Antoni», «davant del portell del carrer Ponent», «continuació del carrer de Valldonzella», etc.

Curiosament, en aquesta part d'Eixample les indústries no solen ocupar la banda dels carrers que toca a la Ciutat Vella, ben al contrari que al carrer de Pelai, on fins al 1864 hi hagué la fàbrica de Valentí Esparó i després la d'I. Rosich, o al carrer de Trafalgar, amb la fàbrica Sert, encara avui en peu,¹⁹ i les construccions metàl·liques de J. Torras, que s'hi estatjaren fins a final del segle XIX.²⁰ Tanmateix, algunes indústries assenyalaven la seva ubicació a la Ronda sense que poguem esbrinar si corresponen o no a la part de la Ronda de Sant Antoni o a la de Sant Pau, que encerclaven la Ciutat Vella.

En el període que estudiem, diverses illes destaquen molt especialment a la concentració industrial de l'Eixample de Sant Antoni, a les quals l'ús industrial representa una bona part de la superfície total perquè són aprofitats els espais

17. *AHCB*, caixa Fontserè-12. Una bona reproducció d'aquest plànol dins *Cerdà. Urbs i Territori, ...*, pàg. 181. Les lletres corresponen als carrers paral·lels al mar i els números als carrers perpendiculars. El plànol conté també els noms derivats del projecte de nomenclatura de Víctor Balaguer.

18. Aquest indret apareix en els expedients referits a les ordenacions de les illes de l'Eixample situades entre els carrers de Muntaner, Ronda i Gran Via. Les illes esmentades eren travessades pel camí del Fons de Valldonzella, que desaparegué i s'incorporà a l'interior de l'illa, a petició dels propietaris particulars que aconseguiren comprar-lo a l'Ajuntament (*AMAB* (Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona), Obres Públiques, exp. 4.126 bis (1872)).

19. Sobre l'ampliació de la fàbrica Sert cap al carrer de Trafalgar, vegeu: D. CARBÓ i J. MARTÍNEZ MARTÍN, «La trajectòria vital d'una finca: Catifes Sert» dins *BASIANA* (i. a.), *Barcelona, ciutat de fàbriques...*, pàg. 170-171. Es tracta d'un resum d'un treball més ampli sobre la trajectòria de les instal·lacions d'aquesta fàbrica als carrers de Sant Pere més Alt i Trafalgar.

20. F. CABANA i A. FELIU, *Can Torras dels ferros: 1876-1985*, Barcelona, Tallers Gràfics Hostench, 1987, pàg. 51 i 84. Aquesta empresa era ja el 1862 propietària dels solars del futur taller del carrer de Trafalgar, aleshores encara travessats pel Rec Comtal, segons ens assenyala M. MARTÍN, *El Rec Comtal (1822-1879)*, Barcelona, Fundació Vives i Casajuana, 1999, pàg. 151, nota 36.

interiors. Gràcies a la cartografia de Vicenç Martorell a escala 1:500 corresponent a l'any 1932, que manté intactes els traçats fabrils del període que ens ocupa, podrem analitzar en detall alguns casos d'ús fabril que pot arribar a representar, en el període 1863-1874, un terç o més de la superfície total de l'illa, mentre que la resta sol ser ocupat per edificis d'habitació, en forma de parcel·les petites, llargues i estretes.

ILLA URGELL-VILLARROEL-FLORIDABLANCA-TAMARIT

En aquesta illa, al carrer d'Urgell, núm. 14, s'ubicava la fàbrica de Rodés i Cia, i al de Villarroel, núm.15, la fàbrica tèxtil de Marià Casas, propietari de l'edifici i del vapor corresponent. Precisament en aquesta mateixa adreça s'establiria, a partir del 1880, la foneria de Benet Jordi –que, curiosament, el 1882 es declarà fabricant de fils i cotons de brodar i cosir– i poc després, el 1899, una empresa dedicada a la construcció i reparació de màquines, a més a més d'ascensors hidràulics, de la qual va ser titular C. Turquí. Per les mateixes dates, s'esmentava situada al núm. 15 del carrer Villarroel la important foneria de ferro dels Fills de Josep Plana, que fou una de les principals artífexs d'un bon nombre de pilars de foneria emprats en la construcció de moltes cases de l'Eixample i que venia productes de fosa a d'altres empreses, com ara Construccions Torras.²¹ El 1929, en aquesta mateixa adreça hi havia una nova empresa del sector, per bé que dedicada a la construcció de portes ondulades i ballestes. D'ençà de la dècada de 1960 tots aquests espais industrials s'han transformat en edificis d'habitació. Propera a les indústries ara esmentades, al carrer Urgell, núm.16, va aparèixer l'empresa relativament important de Serrallach i Campmany, dedicada a la construcció de llits i bressols de ferro (el 1874-1875 pagava una quota de 736,10 pessetes); i a Villarroel, núm. 9, el 1895 hi havia la fàbrica de blanqueig i “caps de cotó” de Josep Govern. A començament del segle xx, aquesta illa va consolidar-se industrialment, ja que a més de les empreses anteriors hi havia una fàbrica de somiers propietat de Melcior Tatjer Serramalera (Urgell, núm. 20) i una lampisteria i metal·listeria amb Joan Tatjer, germà de Melcior, com a titular (Urgell, núm. 24).

ILLA VILADOMAT-MANSO-TAMARIT-CALÀBRIA

Creuada per l'antic camí de la Creu Coberta, aquesta era una veritable illa industrial. Des de 1874 s'hi instal·là la fàbrica de Joan Rodés i Cia. (Viladomat, núm. 45-53), dedicada a la producció de sabó i bugies esteàriques, i des de 1873 hi havia la Vidreria Catalana de J. Vallès (Viladomat, núm. 41, i Manso, núm. 25). Posteriorment, cap al 1890, en una part dels locals de la firma Vallès i de la de Rodés s'hi situaria la fàbrica de cerveses Comas (després Cammany-Damm),²² mentre que la fàbrica de vidre continuà al carrer de Manso, sota el nom de Joan Lligué i Companyia. A mitjan segle xx, a la part del carrer de Calàbria d'aquesta

21. CABANA i FELIU, *Can Torras dels ferros...*, pàg. 54.

22. F. CABANA, *S.A. Damm. Mestres cervesers des del 1876*, Barcelona, Angle Editorial, 2001, pàg. 19, on s'esmenta el local de Viladomat, núm. 25, com a fàbrica i cerveseria de Damm i Kuentzmann instal·lat el 1876, i pàg. 21 i 37, on es cita la compra, el 1899, per part de Cammany i Cia de la cerveseria propietat d'E. Comas i Cia (Viladomat, núm. 45-47), soci inicial de Kuentzmann, el qual s'integraria finalment, el 1910, en la S. A. Damm.

mateixa illa s'hi instal·là un cinema, i a la dècada de 1960 l'Ambulatori de la Seguretat Social i diversos edificis d'habitatges substituïren les naus de la vidreria i la fàbrica de cerveses abans esmentades.

ILLA ALDANA-RONDA SANT PAU-CAMPO SAGRADO-BORRELL

En aquesta illa les fàbriques arribaren a ocupar quasi la meitat de l'espai construït. En el període estudiat hi havia al carrer d'Aldana, núm. 9, la fàbrica d'adobats de pell de Finet, que feia xamfrà amb la Ronda; al carrer de Campo Sagrado es trobava des de 1869 la fàbrica de bàscules i llits de ferro de Felip Muller, que continuava funcionant el 1884 sota la raó social Roca Parés Germans. Aquestes dues empreses es mantenien encara a l'inici del segle xx; tanmateix, el 1932, la fàbrica Finet donà pas al Teatre Olímpia (desaparegut a la dècada de 1950), mentre que la fàbrica d'arques havia passat a finals del xix a un altre propietari (A. Soler Capdevila) que, ja a la dècada de 1920, sota el nom d'Arcas Soler, esdevé una de les més empreses importants del sector, que ha arribat fins avui en el mateix lloc en mantenir-hi magatzems i oficines.

ILLES CASANOVA, RONDA, VILLARROEL I SEPÚLVEDA

Arran de la Ronda i a tocar de la plaça de la Universitat se situava aquest altre espai industrial. A la cantonada de Casanova amb la Ronda hi havia la fàbrica de cerveses Moritz, i a la cantonada de Villarroel amb Floridablanca la fàbrica d'estampats de Felip Padrós; ambdues ocupaven també la major part de les illes respectives alternant amb edificis d'habitatge. Igualment, la mitja illa Ronda, Casanova, Floridablanca i Villarroel estava ocupada des de 1869 per la fàbrica de tints de llana de M. Guizard.

De l'anàlisi detallada d'aquests casos es desprèn que sovint les instal·lacions industrials contravenien les propostes dibuixades per Cerdà en el seu plànol de 1859, en edificar fàbriques en espais previstos com a jardins d'interior d'illa, o en ocupar parcel·les situades a meitat de mansana que no es consideraven edificables en la proposta urbanística inicial. La raó era, en alguns casos, la utilització per la fàbrica d'una antiga parcel·la rural de gran superfície, que si bé quedava alineada amb el carrer, en el seu interior mantenia la forma irregular.

Les tipologies industrials eren força variades en funció de les dimensions i del tipus de producció i de la font d'energia emprada. Permisos d'obres, gravats de l'època i fotografies ens mostren aquestes primeres instal·lacions fabrils, en moltes de les quals és patent com a fons la vista de Montjuïc. Generalment, eren construccions d'una o dues plantes d'un estil academicista projectades per mestres d'obres com ara Pau Martorell, que construeix la fàbrica dels Soujol. En algun cas, com en la foneria dels germans Valls o la fàbrica de M. Guizard, es basteix un conjunt similar al model de casa-fàbrica del Raval i s'hi aixeca també algun habitatge per al propietari o el contramestre. En altres casos, la fàbrica fa servir la botiga i el pati interior d'una casa de veïns.

En definitiva, podem afirmar que l'espai fabril de l'Eixample de Sant Antoni actuava en alguns casos com a viver d'empreses amb instal·lacions efímeres, però sovint, en d'altres, com a espai de continuïtat i llarga permanència industrial que

arribaria fins a la dècada de 1930 (fàbrica de canonades Soujol, Valls Germans), i en algun cas fins avui, com és el de les Cerveses Moritz.

Paral·lelament, l'Eixample de Sant Antoni es convertí, gràcies al mercat de Sant Antoni, en una important àrea comercial que, per la seva proximitat al Paral·lel, desenvoluparia també activitats d'oci destacades. L'arquitectura fabril (quasi totalment desapareguda, ja que només n'hem trobat fins ara mitja dotzena de restes materials), i l'habitatge popular i obrer (molt d'ell encara en peu) composaven un paisatge molt característic, en certa mesura relativament diferent al d'altres parts de l'Eixample de Barcelona, i avui difícil de retrobar.

Evolució de l'estructura productiva entre 1863-1864 i 1874-1875

El 1863-1864 se censaren a l'Eixample de Sant Antoni un total de 20 empreses que contribuïen per la Tarifa 3a.²³ D'elles, 10 eren fàbriques, 4 prats d'indianes i 6 bòbiles.

Per sectors, destacaven les tres del ram tèxtil, dedicades una a tints (Coderch i Ballester), i dues a filats i teixits (A. Martí i P. Batllori), a més a més d'una de feltre (Manzans y Mondéjar). Hi havia també dues fàbriques de naips (Miquel Borràs i Josep Samsó i Iglesias). Era important la presència del sector químic, amb una fàbrica de moldre campetx que funcionava a vapor, de la qual era titular Agustí Sala; una altra catalogada com a fàbrica de productes químics de poc consum; i la fàbrica de llumins de Tullot i Cia. Finalment, el sector mecanometal·lúrgic era representat per una fàbrica de sivelles i gafets de llauna i ferro (Pere Solà i Cia) que, amb seu anterior a Ciutat Vella (carrer de l'Hospital, núm. 116), declarava estar situada a l'Eixample davant del carrer de la Cera, al costat del vapor. Els prats de blanqueig i els productes químics se situaven al Fons de Valldonzella o a les Hortes de Sant Bertran i falda de Montjuïc (terrenys després ocupats pel Paral·lel i carrers adjacents). En aquests mateixos espais es trobaven les bòbiles, una de les quals va ser poc després comprada per la societat *Ensanche y Mejora*.

En aquell any 1863-1864, el primer gran contribuent de la zona era la fàbrica de naips de Josep Samsó i Iglesias, que, situada a l'illa 25, a la "bretxa de Tallers", pagava una quota de 4.582,03 rals; la segona era la de Miquel Borràs, amb 1.240 rals, que també fabricava naips; i la tercera la de Coderch i Ballester, dedicada a tints i situada al Fons de Valldonzella, núm. 24, amb 1.085 rals. Els llocs següents eren ocupats per Manzans y Mondéjar (689 rals), Tullot i Germà i Cia (647 rals) i Josep Bentura Serrano (385,84 rals). Seguia la resta de fabricants amb quotes molt inferiors.

Onze anys després, el 1874, el nombre d'empreses industrials s'havia ampliat notablement, ja que arribaven al mig centenar (cinquanta-dues fàbriques, a més

23. Les dades procedeixen de la Matricula de Contribució Industrial de Barcelona: ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), Secció d'Hisenda, Contribució Industrial de Barcelona, Tarifa 3a, 1863-1864, Inv.-I-12618, i Contribució Industrial de Barcelona, Tarifa 3a, 1874-1875, Inv.-I-12677.

a més de quatre bòbiles i un prat d'indianes). El sector tèxtil seguia sent el més nombrós i el més important econòmicament, ja que comptava amb dotze fàbriques, set de les quals s'ocupaven de filats i teixits, i les cinc restants de tints, entre les quals destacava l'empresa Rosich, important a nivell del conjunt de Barcelona; a elles s'haurien d'afegir tres de feltre. Seguia el sector químic, amb deu contribuents, que fabricaven una gran diversitat de productes químics; destacava, en primer lloc, Rodés y Cia, amb 736 pessetes de quota per espelmes esteàriques i midó, i el reconegut industrial i tècnic Ramon Montroig (529,99 pessetes de quota), a més a més de la fàbrica de perfums de Roviralta i Puigjanière (o Pugnière) del carrer de Campo Sagrado, que, amb una cotització de 459,34 pessetes, igualava la ja reconeguda Renaud Germain.

Un dels canvis més importants produïts en la dècada que va de 1864 a 1874 és l'aparició i consolidació d'un important sector mecanometal·lúrgic que acabaria per especialitzar la part de l'Eixample de Sant Antoni situada entre la Ronda de Sant Pau-Urgell i Borrell fins al Paral·lel (en especial els carrers de Manso, Parlament, Campo Sagrado i Aldana). El 1874-1875 se censaren com a contribuents d'aquest sector set fàbriques. Dues d'elles eren forns de foneria -Valls Germans, i Sebastià Prats, Moliné i Cia-, ambdues amb la mateixa cotització de 376,88 pessetes. Les altres quatre empreses es dedicaven a la fabricació de maquinària de ferro i bronze, totes elles amb màquines de vapor de potència entre 1 i 3 cv, petita si la comparem amb la que, segons les referències de la Contribució Industrial, assolien els grans fabricants del moment, com ara els Tallers Alexander, amb 12 cavalls, o Pfeiffer i els Comas, amb 6 cv.

Els forns de rajola i les fàbriques de teules, maons i productes ceràmics es mantenien com abans al Fons de Valldonzella i a la falda de Montjuïc, a tocar de la porta de Sant Antoni i fins i tot ocupant el futur traçat del Paral·lel, com era el cas de la fàbrica de Macià Dardet i Cia, situada en la perllongació del carrer de Parlament cap a Montjuïc.

El sector alimentari s'havia obert camí en aquest espai i era representat per dues fàbriques de begudes. Una era la que amb el temps havia d'esdevenir la reconeguda firma de cerveses Moritz, aleshores ja la segona fàbrica de cervesa de Barcelona després de la de l'italià Ansaldi; i l'altra era la petita fàbrica de gasoses d'Antoni Munné i Cia del carrer de Parlament.

En aquest llistat no s'ha d'oblidar la firma de Segismund Baucells i Fill, que, al carrer d'Aldana, núm. 14, es dedicava a construir carruatges, i que acabaria associant-se amb l'empresa de Girona Germans per construir vagons de tren.

Finalment, s'hauria de destacar un ventall ampli i divers de petites empreses, com una de tints de roja, un molí d'arrel de roja, dues de rasurar pals tintoris, dues de carbó animal, dues aserradores de fusta mecanitzades amb dues serres alternatives a vapor cadascuna d'elles, i una petita fàbrica de xarolar pells, propietat de Marcel Maresch, situada al Fons de Valldonzella Vella.

Les dades de Contribució Industrial de 1863 assenyalen l'existència de màquines de vapor a dues fàbriques -sense indicar-ne la potència -, a més de la referència a un vapor situat davant del carrer de la Cera; el 1874-1875 ja en són més, dotze en total, si bé en general les calderes de les que s'esmenta la potència tenien pocs cavalls (entre 1 i 3 cv). Segons els permisos d'obres, podem conèi-

xer en detall les característiques d'aquests aparells, mostrant-nos dades que ens fan pensar en una potència major, com és el cas d'A. Martí, que el 1863 sol·licità permís per ampliar la caldera de 4 cv a 8.

Ho desconeixem gairebé tot sobre els tècnics i treballadors de les empreses. Algunes referències ens parlen del nombre de treballadors, que en algun cas podia arribar als dos-cents o als tres-cents (Soujol, Germans Valls, Vallès) o als cinc-cents (Baucells), i d'altres ens mostren el caràcter d'empresa familiar de moltes fàbriques que, fundades per tècnics o petits artesans i menestrals, passaven de pares a fills. Tanmateix, apareixen també empreses d'envergadura, amb estructura societària, i empresaris d'origen estranger (Moritz, Soujol, Muller, Pugnaire, Dugrós).

La majoria d'aquestes empreses procedien de la ciutat fins feia poc emmurada i en especial del Raval, on ocupaven cases-fàbrica d'indústria compartida (és a dir, on es llogaven locals amb força motriu per a activitats fabrils) en carrers com els de la Riereta o de la Reina Amàlia. Aquest era el cas de l'empresa Valls Germans, que havia iniciat les seves activitats cap a 1856 en un dels pisos de la fàbrica del carrer Reina Amàlia, núm. 30-32, mentre que d'altres mantingueren a la Ciutat Vella, durant un temps, les instal·lacions (despatxos, magatzems) que finalment acabarien deixant del tot.

D'aquesta manera, i malgrat les afirmacions de Xavier Tafunell sobre la inseguretat legal, la manca de pla econòmic o les dilacions en la venda de terrenys per part de l'Administració,²⁴ el que sí és cert és que l'espai proper de l'Eixample de Sant Antoni no només seria un dels primers espais de l'Eixample en ocupar-se sinó que esdevindria un dels primers "pulmons industrials" de Barcelona, en alguns casos abans, i en d'altres en paral·lel, amb el Poblenou.

El nucli industrial de l'Eixample de Sant Antoni tindria una llarga permanència, tant en substituir-se unes fàbriques per altres en un mateix espai, com mantenint-s'hi d'altres durant molts anys. D'aquesta manera, fins a la dècada del 1950, seria un espai industrial en ple funcionament, en el qual les xemeneies amagades a l'interior d'illa eren una referència per als veïns més que per als vianants. La construcció de cases més benestants i de cases per a classes mitjanes des de la dècada de 1920 i, de manera més intensa, a partir dels anys 1960, acabarien per desdibuixar, poc a poc, la imatge fabril dels patis de mansana i d'arran de carrer. Només a final del segle xx se la pot considerar del tot desapareguda, encara que retrobada en una anàlisi del traçat del parcel·lari, i en una mitja dotzena escassa de testimonis materials.

Característiques i evolució de les diferents empreses entre 1863 i 1874

Podem presentar una síntesi de l'origen i evolució d'algunes de les empreses més emblemàtiques que en el període 1868-1874 estigueren en actiu a l'Eixample de Sant Antoni a partir d'un ampli recull de fons primàries –entre les que destaquem,

24. TAFUNELL, *La construcció de la Barcelona...*, pàg. 53.

a més dels ja esmentats llistats de Contribució Industrial, conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, els permisos d'Obres Particulars i els expedients d'Antecedents d'Activitats Industrials, localitzats tant a l'Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona com a l'Arxiu Municipal del Districte de l'Eixample-, fonts secundàries (guies de la ciutat i catàlegs i publicacions empresarials), la cartografia (plànol de Vicenç Martorell, de 1932, a escala 1:500) i un ampli repertori de bibliografia especialitzada.

MORITZ

Aquesta fàbrica de cerveses, situada entre la Ronda de Sant Antoni i els carrers de Casanova i Floridablanca, fou molt possiblement –després de la fàbrica de torçada d'Antoni Martí– una de les primeres fàbriques instal·lades a l'Eixample de Sant Antoni i una de les primeres construccions que ocuparen l'Eixample de Barcelona. El seu propietari era Lluís Moritz, un alsacià que fabricava cervesa des de 1856 al Raval (primer al carrer d'en Cirés, núm. 10, i després al carrer del Portal de Santa Madrona, núm. 28), el qual havia comprat, el 1860, un terreny a l'Eixample, i el 1863 ja tenia l'edifici en construcció. Segons el *Diario de Barcelona*, el 1864 es traslladà a la nova fàbrica «situada en el Ensanche de Barcelona, prolongación de la calle de Valldonzella».²⁵ El 1895, a més a més de cervesa, fabricava gel, arribant a ser una de les més importants de Catalunya en aquest ram. El conjunt fabril, inicialment només de planta baixa i després amb dos pisos més, ocupava quasi un terç de l'illa, especialment en aixecar, a la dècada del 1920, diversos edificis d'habitatge per als propietaris i d'oficines a la façana de la Ronda. Tot i que la fàbrica tancà el 1978, i al carrer de Casanova s'hi aixecaren noves construccions, a l'interior d'illa restà part de les instal·lacions, recuperades fa poc com a espai de restauració i degustació de cerveses.²⁶

PERE SOLÀ I COMPANYIA

Es tracta d'una petita empresa del sector del metall, ja que es dedicava a fabricar sivelles i gafets de llauna i ferro; per aquesta activitat cotitzava 192,92 rals el 1863. Procedia del carrer de l'Hospital, núm. 116, 1r (cantonada amb el carrer dels Salvador), i declarà estar situada a l'Eixample davant del carrer de la Cera, prop del vapor. Amb posterioritat a aquesta data no disposem, en aquest moment, d'altres referències.

MANZANS Y MONDÉJAR

Fàbrica de feltre que estava situada a l'Eixample, enfront del carrer dels Tallers. El 1863 pagava 689 rals. El 1874-1875 no apareixia a les llistes de Contribució Industrial. No disposem, pel moment, de cap altra referència.

AGUSTÍ SALA

Era una instal·lació dedicada a moldre campetx a vapor que se situava a l'Eixample, enfront del carrer de la Cera. Fins poc temps abans havia estat al carrer de Sant

25. *Diario de Barcelona*, 1864, pàg. 4.364.

26. Aquesta fàbrica, de nou en funcionament, disposa d'una pàgina web amb fotografies de les antigues instal·lacions productives i publicitat de l'empresa: <http://www.moritz.com>.

Pau, núm. 56. El 1863 pagava una quota de 192 rals, i el nom figurava a *El Consultor* com a propietari d'un molí de drogues de campetx al carrer del Rec Comtal, núm. 4. Després d'aquesta data no en tenim cap referència més.

MIQUEL BORRÀS

Era una de les dues fàbriques de naips que el 1863 hi havia a l'Eixample de Sant Antoni, on s'hi havia instal·lat procedent del carrer de Sant Francesc, núm. 2. Declarava estar situada a l'Eixample, davant del carrer de Ponent. Pagava 1.240 rals, gairebé una quarta part menys que el seu competidor, Josep Samsó. Posteriorment, no apareix a les llistes de Contribució Industrial.

JOSEP SAMSÓ I IGLESIAS

El 1849 aquest fabricant de naips tenia la fàbrica al carrer de Mercaders, núm. 4, i el 1863 –tot i que encara figura amb fàbrica en aquell carrer– ja era establert a l'Eixample, en la part immediata al “portillo” de Tallers, i pagava 4.582,03 rals de quota. El 1874-1875 no figurava com a contribuent.

ANTONI MARTÍ/JOSEP BENTURA SERRANO/JOSEPA DURBAN

Possiblement, aquesta seria la primera fàbrica instal·lada a l'Eixample de Sant Antoni, propietat de Josep Bentura Serrano, i procedent del carrer de la Mina, núm. 4, 2n pis. Ja el 1863 constava a nom d'Antoni Martí i estava situada fora de la porta de Sant Antoni, al Fons de Valldonzella, illa P, Q, núm. 19 i 20, una localització que, al 1874-1875, corresponia al carrer de Tamarit, núm. 73 (173?), entre Urgell i Borrell. Era una empresa que el 1863-1864 cotitzava 385,84 rals per filats i teixits (tot i que el 1872 s'anunciava com a fàbrica de torçats) amb 400 fusos moguts a vapor; el 1873-1874 la fàbrica cotitzava 706,67 pessetes, havia augmentat producció i potència, amb 2.400 fusos a vapor per teixir cotó, i havia canviat de mans, inscrita ara a nom de Josepa Durban. El 1864, Antoni Martí sol·licità instal·lar una màquina de vapor de 4 cv, indicant que la distància de la caldera a la via pública i als particulars seria molt més del que marcaven els articles 113, 116 i 117 de les ordenances; poc després, el 1869, demanava permís per ampliar-la a 8 cv, al·legant que no havia de causar cap molèstia, ja que es trobava en un lloc a camp obert. Desconeixem la importància de la fàbrica dins del sector tèxtil, si bé devia haver assolit un cert renom, ja que fou guardonada amb medalles a les Exposicions Internacionals de París (1867) i de Saragossa (1868).

CODERCH I BALLESTER

Sabem poc d'aquesta fàbrica, que el 1863-1864 constava com situada al Fons de Valldonzella, núm. 24. Es tractava d'un establiment de tints que, abans d'aquesta ubicació fora muralles, era al carrer de la Lleialtat, núm. 6, on ocupà –si més no a partir de 1856– una part de la casa-fàbrica construïda el 1829 pel comerciant Bartomeu Vidal.²⁷ La seva cotització era molt alta, ja que pagava 1.085 rals,

27. X. ARTIGUES i F. MAS, *El model de casa-fàbrica als inicis de la industrialització. Registre de fàbriques al Raval de Barcelona 1767-1856*, Barcelona, 2005, vol. II, pàg. 137. Vull agrair l'amabilitat dels autors en permetre'm consultar la versió definitiva d'aquesta recerca encara inèdita.

una de les xifres més elevades entre les empreses de l'Eixample de Sant Antoni. L'any fiscal de 1874-1875, en mans de Pere Ballester i ubicada al Fons de Valldonzella Vella, cotitzava per la mateixa activitat 235 pessetes.

RAMON MONTROIG

Petita fàbrica situada el 1863 al Fons de Valldonzella i dedicada a la fabricació de productes químics de poc consum, per la que pagava 165,36 rals. El 1874-1875 seguia funcionant, si bé aleshores cotitzava per quatre partides. La més important era una fàbrica de tints amb una pedra moguda a vapor, que cotitzava 376,89 pessetes. Pagaven una quota de 47,11 pessetes tant un molí d'arrel de roja com una fàbrica de rasurar pals tintoris i moldre droga moguda amb cavalleria. Finalment, es pagaven 58,88 pessetes per productes químics en general. El seu propietari, Ramon Montroig, era un conegut fabricant de productes químics que tingué la primera fàbrica a l'interior de muralles, activa des de 1837. De sòlida formació acadèmica (estudià medicina, farmàcia i cirurgia), Montroig pertanyia a la Societat Econòmica d'Amics del País. L'any 1867 l'empresa era considerada la primera indústria d'Espanya en aquest sector i destinava tota la producció als estampats catalans, essent guardonada amb nombrosos premis. Després de la mort de Ramon Montroig, el 1874, i en urbanitzar-se les illes de l'Eixample, l'empresa retornà a Ciutat Vella, on continuà, regentada per la seva filla.²⁸

SOUJOL, JANOIR I CIA

Fou, possiblement, la tercera indústria ubicada en aquesta part de l'Eixample, després de les d'Antoni Martí i Moritz. La sol·licitud d'instal·lació data de 1864-1865. Aquesta empresa, àmpliament estudiada per Francesc Cabana i referenciada també per diversos historiadors, estava especialitzada en la fabricació i instal·lació de canonades metàl·liques per a gas i aigua. Fou creada el 1852 al carrer de l'Arc del Teatre, núm. 60, i marxava, vers 1864, cap a l'Eixample de Sant Antoni, a la cruïlla dels carrers de Campo Sagrado (núm. 8 al 18) amb Borrell (núm. 15 a 19), on s'hi mantindrien fins l'any 1929 amb el nom de Talleres Soujol, i fins el 1934 sota la raó social Industrias Carreras y Cia, S. en C.²⁹ Durant un temps tingueren despatx al carrer de Sepúlveda, núm. 174-176, a nom de Compañía Anónima Sucesora de Soujol. Fou la principal empresa espanyola d'aquest sector i el 1876 ja havia fet les canalitzacions de gas a 33 localitats; el 1878, tenia canalitzades 89 poblacions espanyoles. Algunes d'aquestes obres d'infraestructura (canonades, casetes, fites i rescloses) encara són visibles avui en termes municipals com l'Arboç del Penedès, on el 1876 l'empresa Soujol s'encarregà de la portada d'aigües que funcionà durant més de cent anys, fins el 1980.³⁰ Aquesta empresa no cotitzà a la Contribució Industrial ni de 1863-1864 ni a la de 1874-1875, tot i que tenim constància documental de la seva presència a l'Eixample de Sant Antoni des d'inicis de la dècada de 1860. Efectivament, el 1864, Estanislao Soujol, Janoir y Cia demanà a l'Ajuntament permís per aixecar

28. CABANA, *Fabriques i empresaris...*, vol. I, pàg. 263-265.

29. *Anuario Industrial de Cataluña*, 1934, pàg. 201.

30. Paisatges amb figura: <http://lafura.org/suplements/arxius/ARXIUS/PAISATGE/fitxa26>.

una fàbrica, segons projecte del mestre d'obres Pau Martorell. Es tractava d'una construcció d'una sola planta amb façana principal amb obertures d'arc rebaixat que emfatitzava la cantonada on se situaven el magatzem, l'escriptori i la direcció mitjançant un frontó circular. La resta de l'espai es dedicava a taller, pati amb rafal amb coberta sostinguda per encavallades de fusta i pilars d'obra. En aquell moment, segons declaració dels propietaris, hi treballaven 300 jornalers.³¹ Donada la proximitat a la Tercera Zona Polèmica del castell de Montjuïc, el 1864 demanaren i obtingueren, fàcilment, el consegüent permís de la Comandància d'Enginyers, donat l'interès general de l'activitat de l'empresa. Una part de les naus d'aquesta empresa sembla ser que serien ocupades a partir del decenni de 1930 i fins al de 1970 per la fàbrica de raspalls de la Vídua de J. Polit (carrer de Borrell, núm. 9 a 15).

FELIP MULLER/ROCA PARÉS/SOLER

Empresa del sector mecanometal·lúrgic que, des de la dècada de 1860, ocupà una bona part de l'illa compresa entre la Ronda Sant Pau i els carrers de Campo Sagrado, Borrell i Aldana. El seu origen és un taller de sellareria i maquinària especialitzada en romanes i caixes fortes que Felip Muller posseïa a la Ciutat Vella, carrer d'Escudillers, núm. 33, a mitjan segle XIX. El 1869, aquest empresari ja era propietari d'un terreny al carrer de Campo Sagrado, que fou objecte de compra-venda amb l'Ajuntament per tal de regularitzar l'illa i alinear adequadament la Ronda. La fàbrica ja era en ple funcionament el 1871 al núm. 26 del carrer de Campo Sagrado, essent una de les primeres d'Espanya com a constructora de bàscules, caixes fortes i una àmplia gamma d'objectes de serralleria i maquinària, entre els que figuren els llits de ferro. Tanmateix, no apareix en el llistat de Contribució Industrial del 1874-1875. El 1877 l'empresa havia passat als Germans Roca Parés, que s'associaren poc després amb Marià Ramonet. El 1895, en aquesta ubicació hi apareixia una altra firma del mateix sector, la d'A. Soler i Capdevila, tot i que, segons Cabana, l'anterior industrial, Marià Ramonet, mantenia uns magatzems a la Ronda, núm. 47, i la fàbrica a Sants.³² Des d'aleshores fins avui l'empresa d'Arcas Soler, successora d'A. Soler i Capdevila, ha estat situada en aquest mateix indret, esdevenint una de les més importants del sector. Durant la guerra civil de 1936-1939 l'empresa fou collectivitzada i formà part de la Concentració Industrial BAMB, i a partir del 1945, com a Arcas y Básculas Soler S. A., continuà expandint-se per locals propers, fins que d'ençà de la dècada de 1990 només en resta un magatzem, mantenint-ne la producció fora de Barcelona.

31. AMAB, *Obres Particulars*, exp. 1567-C (1865).

32. CABANA, *Fabriques i empresaris...*, vol. I, pàg. 146-148.

— 91 —

TALLER
DE
CERRAJERIA Y MAQUINARIA
DE
D. FELIPE MULLER.

Premiado en las exposiciones de Paris, Madrid, Barcelona y Zaragoza.
Escudillers, 33. — Campo-Sagrado, 70.
BARCELONA

En este taller, primero en su clase en España, se construyen á precios módicos toda clase de básculas, balanzas, romanas, pesas y medidas, cajas de hierro para guardar valores, muebles rústicos y de lujo, como camas, mesas, sofás, sillones, sillas, etc., prensas litográficas, autográficas, de copiar cartas, de timbrar y sellar en seco y con tinta, de taladrar, cortar, etc., y en general cuanto tiene relacion con maquinaria y cerrajería.

FÁBRICA DE VARIOS TEJIDOS
DE
CLERCH, HERMANO Y COMP.ª
CALLE DE BARBARÁ, N.º 30.-BARCELONA.

—+ + + + +—
Especialidad en Pisanas-Pallucas-Trafalgares, etc., etc.
EXPEDICIONES Á TODOS PUNTOS.

FABRICACION DE MECHAS
DE SEGURIDAD, PARA BARRENOS,
DE SILVESTRE GUITART.
Primer introductor en España del sistema llamado *Caillaché*;
PRIVILEGIADO EN 1860.
Calle de Lancaster, n.º 16, 3.ª-Barcelona.

FONERIA GRAU

Segons declaracions de la pròpia empresa, la Fonèria Grau inicià les seves activitats el 1867 en uns tallers fundats per Narcís Grau Cerdà al carrer de Villarroel, núm 45; la fàbrica tenia entrada també pel carrer d'Urgell, núm. 58, on hi havia les oficines. La societat canvià de denominació, però sempre en mans de la mateixa família: el 1884 com Narcís Grau i Fills, el 1892 com Fills de Narcís Grau, i el 1905 com Mateu Grau S. en C.; finalment, el 1921, es convertí en Fundición y Construcciones Grau S. A., amb un capital nominal d'un milió de pessetes,³³ la qual continuà les seves activitats fins a la dècada de 1970, quan donà pas a una casa de pisos. Durant el segle d'estada a l'Eixample de Sant Antoni es va dedicar a la fosa de tota classe de metalls i a la construcció de maquinària en general. Al segle xx, s'especialitzà en la fabricació de peces d'alumini per automòbil i aviació (èmbols, càrters), i a la fosa de diferents classes de bronzes destinats a la construcció d'hèlices i coixinets. Comptava també amb laboratoris per determinar les característiques de cada aliatge.

ROVIRALTA I PUIGNAIRE

L'empresa tenia el seu origen en la societat Martín i Roviralta, en funcionament a partir de 1856 a Ciutat Vella. Seria, per tant, segons Francesc Cabana, la sego-

33. *Anuario Financiero y de Sociedades Anónimas*, 1923, pàg. 295.

na empresa de perfumeria fundada a Catalunya. El 1867, l'empresa canvià de denominació, marxant Martín i incorporant-se com a soci Puignaire. Aleshores es traslladà a l'Eixample de Sant Antoni, en concret al carrer de Campo Sagrado, tot mantenint algunes instal·lacions al carrer del Marquès de Barberà, núm. 23. Disposava d'un ampli edifici d'una sola planta. El 1874-1875 pagava una quota de 459,34 pessetes, el mateix valor que Renaud Germain, la seva principal competidora entre les quatre empreses del sector aleshores censades. Aquesta empresa realitzava el cicle complet de la producció de perfums, i per tal d'obtenir essències compraren terres a Sevilla per conrear flors i plantes aromàtiques, activitat que després traspassaren a Canet i Arenys, on crearen un laboratori per a destil·lar aromes.³⁴ L'any 1892, els hereus de Josep Roviralta modificaren l'alçada de l'edifici amb una segona planta. Aleshores cessà l'activitat de perfumeria i s'hi establí una fàbrica de sabates (1894) i després una de margarines i greixos alimentaris, propietat d'E. Radisson (1898). Aquesta última empresa seguiria en funcionament, si més no fins a la dècada de 1930, sota la raó social Establecimientos Radisson, S. A.

RODÉS I COMPANYIA

La primera notícia d'aquesta empresa (procedent del carrer del Carme, núm. 32) data de 1867, moment en què diferents veïns de l'illa Urgell-Tamarit-Floridablanca-Villarroel on s'ubicava la fàbrica protestaren per les molèsties que ocasionaven el generador de vapor i la manipulació de sèu en diverses grans calderes; l'origen de la polèmica era l'ocupació del jardí interior per a tasques de fabricació i el vessament d'aigües brutes al pou existent en l'esmentat jardí. Aquesta demanda mostra que la fàbrica havia començat a funcionar abans, molt possiblement un o dos anys enrere, ja que no apareix entre les empreses ressenyades a la Contribució Industrial de 1863-1864. Confirma la instal·lació amb data posterior la presència, el 1863, de l'empresa Rodés i Casas dedicada al mateix ram i situada al carrer del Tigre, núm. 33, potser obrador de la botiga del carrer del Carme. L'estira i arronsa entre fabricant i veïns es perllongà fins el 1871, quan una disposició de la Junta Provincial de Sanitat autoritzà el funcionament de la fàbrica. No és estrany, doncs, que el 1872 s'anunciés com «La Marina. Fábrica de estearina, bugías esteáricas y jabón de J. Rodés y Comp^a situada al carrer Urgell 14 (Ensanche de San Antonio)». Desconeixem la relació d'aquesta primera empresa del carrer d'Urgell, núm. 14, amb una altra dedicada a ceres i bugies esteàriques propietat de Josep Ros que el 1872 estava situada en la mateixa illa, amb entrada exactament per la banda oposada, al núm. 15 del carrer de Villarroel. Amb posterioritat a 1872, a la Contribució Industrial del 1874-1875 apareixen tres contribuents amb el nom Rodés i en sectors afins. Es tracta de l'empresa de Josep Rodés i Cia al carrer d'Urgell, núm. 3, com a fàbrica d'espelmes esteàriques, la de Josep Rodés al carrer de Manso dedicada a midó i fècules i l'esmentada de Rodés i Cia al carrer d'Urgell, núm. 14, com a fàbrica de sabó dur i tou. Uns anys després, apareixia ubicada al carrer de Viladomat, núm. 45 a 53, una empresa del mateix sector a nom de Juan Rodés y Cia, ja que

34. CABANA, *Fabriques i empresaris...*, vol. I, pàg. 290-291.

aquest industrial el 1874 sol·licità a l'Ajuntament edificar en un terreny del carrer de Viladomat que limitava amb l'antiga carretera de la Creu Coberta una fàbrica de sabó i bugies esteàriques (espelmes de glicerina) per procediment de saponificació a l'aire lliure per mitjà de calç. El permís va ser atorgat l'any següent i el conjunt de 1.000 m², compostat per una nau de planta baixa arran del carrer de Viladomat i per un gran cobert interior, fou projectat pel mestre d'obres Pere Buqueres Rovira. El 1895 constava una empresa Rodés i Aulestia instal·lada al carrer de Manso, núm. 50, o sia, a prop de l'adreça anterior, però amb entrada diferent i dedicada només a fabricar midó en grans proporcions.

RAFAEL VALLS I GERMANS

Rafael Valls i Germans s'havien instal·lat cap a 1856 en l'antiga fàbrica propietat de l'empresari químic Torres i Belvey, al carrer de la Reina Amàlia, núm. 30.³⁵ Eren fabricants i constructors de màquines de vapor (el 1847 fabricaren una màquina de vapor per a Xocolates Juncosa) i altres tipus de maquinària, i com a tals es presentaren a l'Exposició Industrial de 1860, on exposaren dues premses, un cilindre i un liró o gat. El 1868 sol·licitaren a l'Ajuntament permís per construir casa i taller a la cantonada del carrer de Borrell amb Campo Sagrado, a l'illa 18 S/T 19, travessada pel límit de la Tercera Zona Polèmica. L'autor del projecte fou l'arquitecte Leandre Serrallach. El 1872 ja s'havien consolidat com una de les més importants fonerries de ferro i fàbrica de construcció de màquines, tant de vapor com per a la indústria de transformació agrícola (premses hidràuliques d'oli, cacauet, premses per a triturar vi i oli i per a fabricar fideus) i turbines i cilindres per a d'altres processos industrials del ram del paper i de les arts gràfiques. El 1874-1875 ja cotitzaven per dues partides: una amb 235,56 pessetes com un dels fabricants de màquines de ferro i bronze en un taller on consta l'existència d'un vapor d'1 cv de força, i l'altre amb 376,88 pessetes per un forn de fosa. A començament del segle xx aquesta fàbrica continuava funcionant en el mateix lloc a càrrec de «Hermanos Valls, ingenieros y constructores de máquinas», essent-ne gerent Agustí Valls Bergés. La seva activitat havia estat guardonada amb 27 medalles i diversos diplomes. Al plànol Martorell de 1932 apareix clarament l'estructura de la fàbrica tal com es va dissenyar el 1868, i avui, sobre l'antic solar, s'hi aixeca un edifici d'habitatges construït a la dècada de 1970.

JOSEP ROS/MARIÀ CASAS

El 1872, la fàbrica, situada al carrer de Villarroel, núm. 15, estava de lloguer en un local, «una casa con caldera de vapor», propietat de Marià Casas, fabricant de cordoneria i mirinyac que el 1863 figurava com a propietari d'un magatzem de teixits al carrer de Sant Pere més Alt, núm. 46. Josep Ros es dedicava a la fabricació d'espelmes esteàriques i cera. Possiblement, aquesta cereria compartia l'espai fabril amb la fàbrica de cordons, ja que el 1868 consta que l'Ajuntament autoritzava l'esmentat Marià Casas a instal·lar una caldera de vapor de tercera categoria per la seva fàbrica. Posteriorment, es trobaven en aquest mateix indret

35. ARTIGUES i MAS, *El model de casa-fàbrica...*, vol. II, pàg. 105.

diverses empreses del sector metal·lúrgic, com ara la foneria de Josep Plana (cap a 1899) i el taller de construcció i reparació de màquines de C. Turquí (1898).³⁶

TINTS DE M. GUIZARD

Aquesta fàbrica, propietat de l'empresari francès Miquel Guizard i Marcelly, s'instal·là cap a 1869 en un solar d'uns 1.161 m² que s'obria a dos carrers: Ronda, núm. 27-29, i Floridablanca, núm. 144-152. L'edifici fabril, de planta baixa i quadres, amb entrada pel carrer de Floridablanca, i la casa del propietari, amb baixos i dues plantes, que contenien magatzem i escriptori i s'obria a la Ronda, foren projectats el 1869 pel mestre d'obres Pau Martorell. El 1874-1875, M. Guizard pagava 412,22 pessetes per tints, essent el més important tintorer de llana d'aquesta zona, molt per damunt de Pere Ballester i Francesc Massegú. Més tard, el 1888, la fàbrica passà a ser propietat de Manuel Herrando Latorre, també tintorer, que el 1895 amplià les instal·lacions amb un nou assecador situat sobre la part de l'edifici de la Ronda. Ja al segle xx, la fàbrica sembla que va canviar de propietari, ja que el 1902 Jaume Corbera sol·licità, primer, construir un altre assecador de llanes i, poc després, fer coberts i edificar una part de les antigues quadres. Cap a 1913 també s'havia modificat l'activitat del conjunt fabril (la part del carrer de Floridablanca estava ocupada per un taller de reparació d'automòbils), que mantingué part de l'estructura fins una recent remodelació i nova construcció. Tanmateix, la part corresponent a la Ronda –ocupada a mitjan segle xx per la Pensió Montseny i un establiment comercial– a hores d'ara encara conserva l'edificació original.

MACIÀ DARDET I CIA

La primera notícia d'aquesta empresa de productes ceràmics data de 1869, quan l'empresa sol·licità instal·lar una caldera de vapor de segona categoria a la seva fàbrica situada al carrer de Parlament, que aleshores es perllongava per la falda de Montjuïc, a 85 metres del carrer de l'Olivera, enmig de terrenys propietat de la Vídua del Sr. España. El permís va ser atorgat el mateix any, i el 1874-1875 la fàbrica cotitzà 88 pessetes per un forn de rajola situat a la falda de Montjuïc a prop de la porta de Sant Antoni. El 1877 hi trobem Lluís Macià i Cia com a teuler i terrissaire. Les guies de la ciutat de J. Roca (1884) i de J. Coroleu (1887) destaquen l'activitat d'aquesta empresa, descrivint-la com a «notable fábrica de ladrillos, baldosas, azulejos, teja llana y vidriada y productos de alfarería de todas clases empleándose procedimientos mecánicos muy perfeccionados».³⁷ En els recents estudis sobre el sector de la ceràmica realitzats per historiadors de l'art s'ha valorat la trajectòria d'aquesta empresa, que més endavant es vincularà amb altres del mateix ram, com possiblement la casa Tarrés i Macià.³⁸ Les instal·lacions corresponien a una tradicional bòbila rodona, que al plànol de Josep

36. *Anuario de la Asociación de Arquitectos de Cataluña*, 1899, pàg. XXII i XXXII.

37. J. ROCA I ROCA, *Barcelona en la mano. Guía de Barcelona y sus alrededores*, Barcelona, E. López, 1884, pàg. 285.

38. T. NAVAS, «Les arts aplicades a l'arquitectura del segle XIX. Utilització i desenvolupament», dins AAVV, *La formació de l'Eixample...*, pàg. 243. Aquesta autora es refereix a la casa Tarrés i Macià. Podem pensar que l'empresa Macià i Dardet s'hi associaria en desaparèixer la fàbrica del Paral·lel. En el mateix sentit podem interpretar, possiblement, la referència que ens dona B. BASSEGODA, *La Ceràmica en la Exposición de Industrias Artísticas de 1892*, Barcelona, La Il·lustració Catalana, 1893, pàg. 58.

Amargós de 1890 apareix al bell mig del traçat del Paral·lel, raó per la qual desapareixerà en obrir-se aquesta via a final del segle XIX.

FELIP PADRÓS

Aquest fabricant d'estampats de cotó està referenciat a partir de la dècada de 1840, moment en que figura com associat en alguna activitat professional amb La España Industrial, i consta el 1849 com a propietari d'una fàbrica de pintats o estampats situada al carrer de Vistalegre, núm. 18. Altres informacions assenyalen que la fàbrica s'havia fundat el 1851, probablement al carrer del Marquès de Barberà. El 1872 hi havia una fàbrica amb aquesta mateixa activitat al carrer de Floridablanca, núm. 147, xamfrà amb Villarroel, i el despatx al carrer del Marquès de Barberà, especialitzada en indians, teixits de dol, fons blanc, etc. El 1874-1875 cotitzava 583 pessetes per un cilindre i dues tondoses. La fàbrica seguí funcionant, tot i que poc després passà a mans de Francesc Romeu Bonastre, el qual en millorà les instal·lacions i la potència, i com a tal s'anunciava a la *Guia de Barcelona* de 1895. La producció encara es mantenia el 1918 en el mateix indret, tot i que el despatx, que el 1895 era al carrer de Trafalgar amb Jonqueres, havia passat el 1914 al de Llúria, núm. 3. Cap a 1935 en el solar de la fàbrica s'ajecà un edifici d'habitatges.

- 85 -

FABRICA
DE ESTAMPADOS DE ALGODON
DE
FELIPE PADRÓS
CALLE DE FLORIDABLANCA, N.º 147, (ENSANGHE.)
Despacho, Barbarrá, n.º 15,
BARCELONA.

Especialidad en indianas Lutos, fondos blancos, etc., etc.

ESPEDICIONES A TODOS PUNTOS.

COMERCANTES, CONSIGNACIONES, FLETAMENTOS,
DESPACHO DE BUQUES Y ADUANAS

BATLLE HERMANOS.
Caputxas, 4. BARCELONA.

<p style="text-align: center;">VINOS A PRECIO CONVENIDO.</p> <p>Se vende la receta de hacer el vino rancio en 2 minutos, y siempre va mejorando; y la receta de quitar el ágrico al vino, siendo duradero. Diríjase por correo personalmente á la calle de Condal, núm. 21, 3.º, á D. Antonio Buxadó.</p> <p style="text-align: center;">GUIA CONSULTIVA.</p>	<p style="text-align: center;">FABRICA DE TEJIDOS DE ALGODON DE MATEO LLIMONA. Calle del Cuch, 18.-Barcelona.</p> <p>Especialidad en listados y cuadros para camisas, torcidos y sencillos, brudets, Pisanas, Pallacas, abajó, arabes y Damas, con colores sólidos.</p> <p style="text-align: center;">Espediciones á todos puntos.</p> <p style="text-align: right;">8"</p>
--	---

VIDRERIA CATALANA DE JOSEP VALLÈS

Aquesta empresa no figura a la Contribució Industrial de cap dels dos anys consultats. Tanmateix, tenim referències sobre la seva instal·lació cap a 1873 a l'Eixample de Sant Antoni, al carrer de Viladomat, núm. 41, procedent del barri del Clot, on s'hi estatjava des de 1844. Segons Francesc Cabana, fou una important empresa que ocupava 22.700 m², emprava carbó d'hulla i tenia quatre forns continus i dotze gresols en els quals es fabricaven tres milions de peces l'any.³⁹ A la darrerria del segle, una part de les instal·lacions (tal com abans hem assenyalat en analitzar l'illa Viladomat-Manso-Calàbria-Tamarit) foren cedides a la fàbrica de cerveses Cammany-Comas, que després s'integrarien en la Damm. La fàbrica de vidre continuà en funcionament a la part del carrer de Manso, sota el nom de Joan Lligué i Companyia, que amb el temps s'associaria per crear la Compañía Española para la Fabricación Mecánica del Vidrio, S. A. L'empresa es mantingué en aquest mateix emplaçament fins a la dècada de 1960, quan s'aixecà l'actual ambulatori de la Seguretat Social.

SEGIMON BAUCCELLS I FILLS

Empresa que el 1874-1875 cotitzà 500,55 pessetes com a constructora de carruatges. Denominada després Germans Baucells, era un taller molt important que ocupava 500 treballadors, ubicat al carrer d'Aldana, núm. 14, i també al de Campo Sagrado. El 1881, ja sota el nom de Baucells, Gallisà i Cia, s'associà amb Ignasi Girona per fabricar vagons de tren.

TALLERS DE LLORENÇ DUGRÓS

El 1874-1875 consta Llorenç Dugrós com a propietari d'un taller de màquines de ferro i bronze amb 3 cv. A la *Guia de Barcelona* de 1884 i a les de 1887 i 1895 apareix referenciat com a foneria de ferro i bronze, serralleria d'obres i construcció de màquines, situada al carrer de Borrell, núm. 32. Poc més sabem d'aquesta empresa, si bé cal suposar que es dedicava, entre altres activitats, a la fabricació de pilars de fosa emprats en la construcció, ja que així ho palesen els nombrosos exemplars d'aquest tipus d'element portant que es troben en edificis de Ciutat Vella i de l'Eixample i que porten la marca "L. Dugrós, Barcelona". Cal assenyalar que Dugrós compartí amb la foneria de P. Colomer, situada al carrer de la Reina Amàlia, la construcció de les primeres columnes de fosa que s'empraren a la planta baixa de les façanes de moltes construccions de les dècades compreses entre 1850 i 1890.

Conclusions

L'estudi de les primeres implantacions fabrils a l'Eixample de Sant Antoni és una contribució al coneixement dels processos de difusió i d'implantació de les indústries des de Ciutat Vella cap a fora ciutat, seguint el model d'altres urbs en

39. CABANA, *Fabriques i empresaris...*

les que aquest procés es produeix –si més no en un primer moment– més per difusió cap a àrees en contacte directe que per expansió en espais més allunyats. En aquest sentit, cal assenyalar, també, que les fàbriques actuaven com a activitats colonitzadores gairebé abans o, si més no, al mateix temps que les construccions residencials.

Al mateix temps que es dugué a terme el control municipal dels vapors situats a la Ciutat Vella a partir de 1856, bons factors de localització convertiren una bona part del futur Eixample en un espai amb grans possibilitats per a les indústries, que contribuïren a desdibuixar les zones enjardinades a l'interior d'illa i a crear una morfologia i un paisatge industrial que repetia, en alguns casos, el model del Raval (alternança de parcel·les grans ocupades per fàbriques i altres de menor superfície destinades a habitatges), i en d'altres donava pas a grans recintes industrials que arribaren a ocupar la major part d'algunes illes. L'Eixample de Sant Antoni fou el primer sector de l'Eixample en experimentar aquesta ocupació en una trama que gairebé perllongava sense interrupció –només separats per les rondes de Sant Pau i de Sant Antoni– els carrers del Raval.

També hem pogut determinar clarament la vocació i la importància econòmica i espacial d'una bona part de l'Eixample com a espai fabril –a més a més d'espai residencial benestant i popular– al llarg de gairebé una centúria, tal com també s'ha posat de relleu en altres estudis sobre les funcions dels eixamples decimonònics. Aquesta vocació industrial iniciada a l'Eixample de Sant Antoni amb forta empenta (entre 1863 i 1874 era la major concentració industrial del terme de Barcelona fora muralles), no faria sinó expandir-se fins a mitjan segle xx. De tal manera que seria, alhora, viver d'empreses i aixopluc de fàbriques de llarga permanència (Moritz, Soujol i Grau, per esmentar-ne tres de les estudiades en aquest treball).

Aquestes conclusions refermen la necessitat de seguir treballant en la línia de recerca sobre processos de localització industrial a l'Eixample per tal de conèixer adequadament la història de la industrialització barcelonina.